

Ukraini (XX – pochatok XXI stolittia) [Trends in professional training of specialists in the pharmaceutical industry in Ukraine (XX – early XXI century)]. *Natsionalnyi medychnyi universytet imeni O. O. Bohomoletsia – Bogomolets National Medical University Kyiv. (Candidate's thesis)*. [in Ukrainian].

57. Spudka I. (2002). Osvitnia polityka nimetsko-fashystskykh zaharbnykiv na okupovanii terytorii [Ukrainy Educational policy of Nazi invaders in the occupied territory of Ukraine]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. Prosvita. – Scientific works of the historical faculty of Zaporizhia State University. XIV*. [in Ukrainian].

58. Stelnykovych S. V. (2016). *Natsyistyskyi okupatsiynyi rezhym na terytorii Zhytomyrsko-Vinnytskoho rehionu i mistseve naseleння: paraleli isnuvannia y borotby (1941–1944 rr.)*. [Nazi occupation regime on the territory of Zhytomyr-Vinnytsia region and local population: parallels of existence and struggle (1941–1944)]. K.: 07.00.01. 522. [in Ukrainian].

59. Stefaniuk H. V. (2004). Shkilnytstvo v Zakhidnii Ukraini pid chas nimetskoï okupatsii (1941–1944 rr.) [Schooling in Western Ukraine during the German occupation (1941–1944)]: *(Candidate's thesis)*. Ivano-Frankivsk: 07.00.01. 19. [in Ukrainian].

60. Tekhshkola parovozoremontnoho zavodu [Technical school of locomotive repair plant]. *Nove Zaporizhzhia – New Zaporozhye*. August 21. 1943. [in Ukrainian].

61. Ukraintsi vyvchaiti nimetsku movu [Ukrainians learn a German]. *Holos Dnipra – Voice of the Dnieper*. September 8. 1942. [in Ukrainian].

62. Ukrainskyi holos – Ukrainian voice. August 27. 1942. [in Ukrainian].

63. Khersonska morskа shkola [Kherson Maritime School]. *Holos Dnipra – Voice of the Dnieper*. April 8. 1942. [in Ukrainian].

Отримано редакцією 2.07.2021 р.

УДК 37(091) (477. 52 – 21 Глухів): 1 (091)

DOI: 10.31376/2410-0897-2021-2-46-227-238

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГА В ІНТЕНЦІЯХ Я. М. КОЛУБОВСЬКОГО

Заремський Мечислав Йосипович

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

e-mail: mechyslavzaremskyi@meta.ua

ORCID ID: 0000-0001-8491-3453

У статті здійснено аналіз особливостей поглядів відомого історика філософії, педагога, психолога, бібліографа Якова Колубовського на проблеми підготовки педагога в контексті вітчизняної та західноєвропейської педагогічної думки. Встановлено, що серцевиною його філософсько-педагогічних роздумів є питання розумної координації фундаментальних проблем педагогіки – виховання та навчання, їх узгодження і гармонізації. Розуміючи педагогіку як практику певної філософії на різних етапах розвитку людства, Я. Колубовський осмислює проблеми підготовки педагогів у контексті філософсько-педагогічних концепцій видатних мислителів різних історичних епох.

Ключові слова: підготовка педагога, історія педагогіки, виховання, навчання, учительські семінарії, кафедри педагогіки, Яків Колубовський.

Постановка проблеми. У сузір'ї персон, які уособлюють і прославляють Глухів і Глухівщину філософсько-культурну і наукову, особливою яскравістю відзначається (і по праву!) її уродженець Яків Миколайович Колубовський (7 (19) жовтня 1863 – рік смерті не встановлено), у зрілий період життя – видатний історик філософії, психолог, педагог, бібліограф, учений і громадський діяч.

Науковиця – фахівчиня у галузі генеалогії Віра Назарова встановила, що маленький Яків – незаконнонароджена дитина, прізвище та по батькові отримав після одруження його матері Уліанії Павлівни з ремісником-міщанином Миколою Івановичем Колубовським, який усиновив хлопчика. Звичайно ж, ці обставини і деталі біографії сам Я. Колубовський ніколи і ніде не згадуватиме... Про найважливіші події його життя дізнаємося із архівних матеріалів, які зберігаються у Відділі забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, де їх виклад не надто деталізує життєві віхи біографії глухівчанина. В автобіографії, написаній у 1924 р., Яків Миколайович Колубовський, на той час один із найавторитетніших істориків філософії, психологів, відомий учений у галузі дефектології, професор і декан факультету соціального виховання Глухівського інституту

народної освіти, у 1923–1924 рр. – його ректор, зазначає найважливіші віхи своєї біографії: навчання із 1873 по 1879 р. в Глухівській чоловічій прогімназії, згодом – в Колегії Павла Галагана, яку закінчив у 1882 р. (8-й випуск) із золотою медаллю. У 1886 р. Я. Колубовський закінчить історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету, де основну увагу в період навчання зосередить поряд із вивченням історії літератури та російської мови на питаннях філософії, педагогіки і психології, на завершення навчання отримавши ступінь кандидата. Згодом у традиціях свого часу продовжить освіту за кордоном: навчаючись упродовж двох семестрів 1886–1887 рр. за власний кошт у Лейпцизькому університеті, він стає співробітником першої у світі психологічної лабораторії В. Вундта, опубліковує у створеному цим видатним психологом часописі «Philosophische Studien» свої матеріали. Досить розлогий аналітичний матеріал, у якому реконструюються рецепції нашого видатного співвітчизника щодо досвіду, набутого Колубовським у період стажування в Німеччині в Лейпцизькому університеті і в знаменитій лабораторії В. Вундта, що віддзеркалює обставини формування психології як окремої галузі знань [7], дозволяє змістовно розширити і поглибити лаконічну фразу із його автобіографії: «В течение 1886–87 уч. годы работал в психологической лаборатории Вундта в Лейпциге» [4]. У Глухівському інституті працював із 1920 по вересень 1924 р. Викладав такі предмети: вступ до філософії, загальну психологію трудового навчання. 1921 р. Укрголовпрофорг забажав перевести Я. М. Колубовського в Київський інститут народної освіти на кафедру тифлопедагогіки лікувально-педагогічного факультету – мабуть, дався взнаки досвід управлінської роботи у цій сфері із 1893 по 1918 рр., опубліковані ним матеріали із цієї тематики, виступи на міжнародних з'їздах, де він представляв Російську імперію тощо. Але цю ідею не було зреалізовано. До 25 липня 1923 р. обіймав адміністративні посади: проректора та декана, а з 25 липня 1923 по вересень 1924 р. очолював Глухівський інститут народної освіти та контролював процес його ліквідації.

Актуальність нашого дослідження зумовлена потребою простежити і доповнити внесок цього талановитого вченого-філософа і педагога, літератора, громадського діяча в історико-педагогічну науку, зокрема в осмислення ним світового та вітчизняного педагогічного процесу, потреб і можливостей педагогіки як практики певної філософії на різних етапах розвитку людської культури і цивілізації, розуміння проблем підготовки педагогів у контексті філософсько-педагогічних концепцій їх репрезентантів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вихід праць В. Назарової, С. Зозулі, Г. Самойленка, Н. Заремської, С. Білоконя, В. Чирви, В. Крижанівського, які стосуються питань епістолярного (зокрема історико-педагогічного) спадку чи окремих аспектів його біографії, дозволяють бодай певною мірою по-новому окреслити, відтінити або ж реконструювати його погляди на ці проблеми, але все ж є недостатнім.

Відтак, **мета статті** впливає із її актуальності і полягає в систематичному аналізі творчого спадку Я. М. Колубовського – уродженця Глухова, 7-го ректора Глухівського ІНО (нині – Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка) в осмисленні нашим видатним співвітчизником світового та вітчизняного педагогічного процесу, потреб і можливостей педагогіки як практики певної філософії на різних етапах розвитку духовної культури людства, розуміння проблем підготовки педагогів у контексті філософсько-педагогічних концепцій діячів цих епох. Усе назване дасть можливість більш повно представити особистість вітчизняного вченого, відтворити його творчий шлях.

Серцевиною його філософсько-педагогічних роздумів, як засвідчують твори та перекладні роботи Я. М. Колубовського, коментарі та зауваження до них, статті в різноманітних часописах та енциклопедіях, становлять питання розумної координації фундаментальних ідей педагогіки – виховання та навчання, їх узгодження і гармонізації, турботи про формування особистості людини і громадянина, пошуку належних засобів і шляхів їх досягнення.

Нами уже зазначалося [6], що основна методологічна засада історика філософії Якова Колубовського полягає у твердженні стосовно запозиченого характеру як російської філософії, так і дотичних до неї психології та педагогіки: прилучення до досягнень західноєвропейської

думки «не пішло вглиб і не залишило по собі якихось помітних слідів» [18, с. 1–6; 19], філософія І. Канта «виявилася для них не по плечу», неглибоким виявився й матеріалізм (ось чому філософія Чернишевського, Писарева, Антоновича є поверховою і значно поступається системі П. Юркевича).

Виклад основного матеріалу. Я. М. Колубовський є достатньо відомим автором праць не лише із історії філософії та психології, які засвідчують повноту і багатство його світоглядної культури. Ідеться насамперед про переклади із 7-го та 8-го видань «Історії нової філософії у стислому нарисі» Ф. Ібервега та М. Гейнце із доповненнями щодо філософії в Російській імперії (за його авторством), Польщі та Чехії (за його редакцією) (1890, 1898–99), «Вступу до філософії» О. Кюльпе (1901), фундаментальної популяризаторської праці «Психологічна лабораторія В. Вундта», написаної на матеріалі його стажування в Лейпцизькому університеті і роботи в цій, першій у світі, експериментальній лабораторії з психології тощо.

Першою серйозною історіософською роботою нашого земляка-глухівчанина після завершення його навчання у Німеччині був написаний німецькою мовою – спеціально для західного читача – нарис «Die Philosophie in Russland. Studie von Jakob Kolubowsky» (СПб, 1890), вихід якого знаменував закінчення спричиненої царським указом заборони, згідно з якою у 1850 р. в університетах було ліквідовано кафедри філософії (згадаймо сакраментальну тезу князя П. Ширинського-Шихматова «користь від філософії не доведена, а шкода від неї можлива»), а у світських навчальних закладах дозволялося викладання логіки та психології лише професорами богослов'я за програмами, встановленими духовним відомством і під його контролем, що, в свою чергу, спричинило 50-річну перерву в історико-філософських дослідженнях в Російській імперії і значно вплинуло на супутні до неї педагогіку і психологію.

Не менш ґрунтовними є його напрацювання на ниві педагогічної науки. Працюючи над аналізом і перекладами творів І. Канта, А. Шопенгауера, О. Конта та їхніх послідовників, він стежить за всім тим, що виходить у Європі у галузях філософії, психології, педагогіки, відгукуючись на них статтями, рецензіями і замітками на сторінках різноманітних видань. Особливо плідним у творчому відношенні, починаючи із 1890 р., є період співробітництва Я. М. Колубовського із першим фаховим часописом із філософії та психології – журналом «Вопросы философии и психологии», де він як штатний помічник редактора (відповідальний секретар) відзначається надзвичайною точністю і ретельністю в роботі з текстами статей, що надходили до журналу, з бажанням максимально достеменно відтворити деталі, факти, увиразнити думки авторів, узагальнює все те, «що має будь-яке відношення до філософського процесу в Росії», аби хоч якось зберегти не надто багатий «ужинок» із наукових «полів» філософії, психології, педагогіки... До речі, така «академічна педантичність» свого часу, значно пізніше, спонукала В. Ульянова (Леніна) так відгукнутися в «Філософських зошитах» на «Нариси історії філософії...» у перекладі (нагадаймо, що автором твору був Фрідріх Ібервег (1826–1871) – німецький філософ, один із прибічників «теорії ієрогліфів», психолог, історик філософії) глухівчанина Якова Колубовського, який «відшліфував» власний стиль викладу творів – із прагненням до максимальної точності відтворення деталей, фактів, відтінків змісту – критичною реплікою: «Книга має дещо дивний характер: коротенькі параграфи з парою слів про зміст учень і довжелезні, дрібним шрифтом набрані, пояснення, повні імен і книг. Щось unleserliches [«нелегке для читання» – М.З.]!». Можливо, якраз академічна доброчесність Колубовського-науковця й спонукала Я. М. Грота до його запрошення на посаду, яка вимагала граничної цілеспрямованості, відповідальності, працездатності, величезної ерудиції й широкого кругозору...

Авторові цієї статті у шереху попередніх публікацій вдалося дослідити і популяризувати окремі аспекти його філософської, психологічної, організаторсько-управлінської «біографії» [6; 7; 8].

Однак нагальною потребою залишається ретельне дослідження внеску нашого земляка в популяризацію педагогічних ідей, особливо з огляду на те, що практично всі статті, зміст яких прямо чи опосередковано дотичний до педагогіки, в знаменитому «Енциклопедичному

словнику» Ф. Брокгауза та І. Ефрона (маємо нагадати, що на Я. М. Колубовського було покладено обов'язки писати і редагувати – разом із Е. Л. Радловим – статті з історії філософії). Відтак маємо нагоду ознайомитися з «філософськими портретами» О. І. Галича, Г. Гефтінга, О. М. Гілярова, С. С. Гогоцького, Й. Голуховського, М. Я. Грота, Є. В. Де-Роберті, М. Г. Дебольського, Ф. О. Зеленогорського, В. М. Карпова, І. А. Кедрова, О. О. Козлова, В. Д. Кудрявцева, М. М. Ланге, В. В. Лесевича, Л. М. Лопатіна, Л. Є. Оболенського, М. Г. Павлова, В. В. Розанова, Д. А. Столипіна, А. А. Фішера, П. Я. Чаадаєва. Неоціненним є й внесок Я. М. Колубовського, тоді вже відомого і авторитетного історика філософії, у скарбницю педагогіки: нашому співвітчизнику, зокрема, належать практично всі матеріали, що мали стосунок до педагогіки: йдеться, зокрема, про статті «Педагогіка», «Педагогічні інститути», «Педагогічні класи», «Педагогічні курси при СПб. гімназіях», «Педагогічний Листок», «Педагогічне Товариство», «Педагогічне Товариство взаємної допомоги», «Педантизм», «Опікунство Імператриці Марії Олександрівни щодо сліпих», «Школа», «Шкільні керівництва», а також розлогі статті, присвячені видатним педагогам Й. Ф. Гербарту, М.-В. Дробішу, П. Ф. Каптереву, Й. Г. Песталоцці, М. І. Пирогову, К. Д. Ушинському).

Відзначаючи внесок Я. М. Колубовського в популяризацію педагогічних ідей, зауважимо, що він постійно пов'язує високі злети педагогічної думки, еволюцію освітньо-виховної діяльності у різні часи з фундаментальним філософським підґрунтям епохи, представленим ідеографією творів найавторитетніших філософів і педагогів.

У статті «Педагогіка» чільне місце, зокрема, посідають проблеми гуманістичної педагогіки, де автор зосереджується на характеристиці поглядів Вержерію, Вівеса, Меланхтона, Штурма, Неандера, Тротцендорфа, Коменського, Локка, Руссо, Песталоцці, Фребеля, Гербарта, Дістервега та ін. У тематично пов'язаних із педагогікою статтях він пропагує ідеї сучасної педагогіки, звертаючи основну увагу на необхідність навчання дітей рідною мовою, доводить до відома читачів зміст найавторитетніших публікацій у педагогічних виданнях. Попри величезну зайнятість справами Ради Попечительства Імператриці Марії Олександрівни про сліпих (влітку 1893 р. він був запрошений спочатку на посаду діловода Ради, а у 1895 р. призначений уже керуючим справами Попечительства, де пробує на цій посаді до 1918 р.), Я. Колубовський (що дуже важливо!) редагує «Педагогічну енциклопедію» – видання, яке він мріяв створити ще на початку своєї наукової кар'єри.

Окрім аналізу теоретико-методологічних аспектів організації освітньої діяльності в різні історичні періоди розвитку людства та уваги до важливості певних особистих професійних якостей, яких достатньо для того, щоб бути педагогом, заслуговує на увагу висловлена ним важлива настанова: «Для призвання вихователя и учителя необходимо уметье», а «приемы воспитания и обучения должны стать предметом особой науки» [10, с. 65].

Звертає на себе увагу певна «диспозиція» «професійних чеснот», які характеризують особистість педагога (Я. Колубовський її дуже чітко задекларує вже у визначенні педагогіки у словнику Брокгауза – Ефрона: «Педагогика – наука о воспитании и обучении» [17], – ставлячи на перше місце саме виховання як, на його переконання, осердя цієї сфери духовної культури).

Особливо яскраво розкрився талант Я. М. Колубовського як історика педагогіки у замовленій йому редакцією часопису «Русская школа» статті, яка б стосувалася питань фахової підготовки педагогів [10]. На початку статті автор пов'язує наявність раціоналістичної спроби пояснення пріоритетності виховання і впевненості в результативності формування духовних потенцій особистості з іменем знаменитого римського педагога і літературного критика, засновника першої громадської школи, вихователя юнацтва і вчителя Квінтіліана (Marcus Fabian Quintilianus) – «твердого еkleктика в галузі педагогіки». У статті Василя Модестова, професора Санкт-Петербурзької духовної академії, відомого філолога і публіциста, автора численних праць із римської словесності для ЕСБЕ, присвяченій Квінтіліану, зазначається: «Твір Квінтіліана (йдеться про «Institutio oratoria») («Повчання оратору» в 12 кн. – М.З.) – спеціального педагогічного твору, який заклав основи дидактики і методики дошкільного виховання, що є й донині одним із найбільших творів педагогічного характеру,

написаний людиною, прекрасно знайомою зі справою освіти юнацтва не лише в теорії, але й на практиці, він просякнутий критичним духом, сповнений розумних міркувань і витонченого смаку і дає автору право вважатися у числі першорядних римських письменників» [17, с. 875]. Квінтіліан надавав великого значення природним задаткам і здібностям дітей (пам'ять, швидке і влучне реагування, здатність до тривалого утримання набутої інформації тощо). Як підкреслює автор статті «Подготовка педагога», «трудно бороться за существование для мысли, хотя и отчетливо выраженной, но не имевшей под собой почвы» [10, с. 65]. А звідси – біблійська сентенція: «семя, падающее на камень, к сожалению, не приносит плода» [10, с. 65].

Згадуючи імена стародавніх філософів Піфагора і Ксенофана – високоморальних особистостей, аристократів духу, видатних предтеч педагогіки, які у своїй просвітницькій місії засвідчували найвищі якості, необхідні для піднесення розумового і морального кругозору вільних громадян, Я. М. Колубовський все ж з особливим захопленням характеризує особистість Сократа, «смертью своей закрепивший навсегда в памяти человечества удивительно цельный и трогательный свой образ». Афінський філософ, даючи для такої оцінки переконливі докази, вважав, що процес пізнання полягає у перетворенні уявлення в поняття, що означає піднесення пізнання і самопізнання від рівня чуттєвості до раціональності, від спостереження до узагальнення («сінагоге»). Характеризуючи майевтичний метод Сократа, видатний польський історик філософії Владислав Татаркевич пізніше зазначить: «Сократ отожднює функцію вчителя з «повивальним мистецтвом»: грецький мислитель виконував її за допомогою запитань. Його метод був методом спільного пошуку, методом, який носить назву евристичного. При цьому роль керівника полягає в умілому ставленні запитань» [14, с. 87]. Саме Сократ убачав місію філософії в сприянні піднесенню душі, плеканні її чеснот, «формуванні її здатності жити відповідно до свого призначення» [3, с. 124]. Саме тому об'єктом постійної уваги патріарха грецької філософії залишається моральне виховання, яке найтіснішим чином пов'язане із самовихованням, причому цей процес триває впродовж усього життя. А найвища вершина, що її може досягти людина в навчанні доброчесності, це «істинна гадка, здатна спрямовувати людину до правильної мети і утримувати її у межах доброчесності» [12].

Як бачимо, навіть Сократ не дозволяв собі давати настанови педагогам (учителями найчастіше «призначалися», як правило, невдахи, які не змогли, в силу різних обставин, проявити себе на державницькому, управлінському чи воєнному поприщах, і обов'язки педагогів – наглядців і наставників хлопчиків покладалися на рабів, не здатних до фізичної праці). Відтак учитель, а особливо раб-педагог, залишалися в уявленні греків на найнижчому ступені соціальної ієрархії, отож не дивно, що соціальна зневага, «презирливе ставлення до вчителя не допускало думки про будь-яке особливе мистецтво, яким він повинен володіти» [10, с. 66], – констатує Я. Колубовський.

Ситуація кардинально змінюється лише в епоху Середньовіччя, коли християнство, ставши державною релігією в кінці 4 ст. н.е., коли Флавій Валерій Аурелій Константинус, він же Костянтин I (272–337), вимагає поширення християнського віровчення, захисту його від спотворень, а це, в свою чергу, передбачає надзвичайно високу і витончену інтелектуальну підготовку від християнських кліриків, які утворили особливий клас духовної влади «не від світу цього»... А головне – моральні елементи, внесені у свідомість людства християнством, не могли не відобразитися на створенні ідеалу вчителя і вихователя, яскравим втіленням і животворним ідеалом якого виступав Ісус Христос. Цілком зрозуміло, чому на початкових етапах утвердження християнства просвітницька діяльність, що мала на меті насамперед утвердження віри, мала дещо однобокий характер – «духовне вчительство зовсім поглинуло шкільне», але вже у класичному середньовічному світі «вищою метою виховання і освіти стає підготовка людини до щасливої діяльності в суспільстві і державі», хоча «християнство все ж визнавало цю мету недостатньою і відсувало її за межі земного життя» [10, с. 67], – констатує Колубовський.

У силу різних обставин Я. М. Колубовський змушений «обходити» суперечливу тему систематизаторських тенденцій Заходу, пов'язаних із потребами школи і освіти: варто пам'ятати, що Марціаном Капеллою, зокрема, проводиться розподіл і виокремлення сфери

знань і дисциплін схоластичного характеру (тобто світського, вільного, – від грец. схоле – воля, дозвілля) від теології, а «останній римлянин і перший зі схоластів» – А. М. Боецій (480–524) «відіграє провідну роль у розвитку західної середньовічної школи, у становленні змісту тогочасної освіти» [9, с. 196].

І лише в епоху гуманізму думка, кинута Квінтіліаном, починає опановувати свідомість передових діячів школи і освіти: Еразм Роттердамський виявився палким прихильником Квінтіліана, а «учитель Німеччини» (Praeceptor Germanie), Філіп Меланхтон, грецизоване Шварцерд (1497–1560), влаштував у себе на квартирі першу педагогічну семінарію, яка стала розсадником із підготовки цілого ряду вчителів для протестантських шкіл, [10, с. 67] – підсумовує цей період становлення системи виховання і навчання наш видатний співвітчизник.

Завдяки реформам Меланхтона німецька школа від XVI до XVIII ст. набула свого міцного устрою і послугувала зразком для розвитку системи освіти, підпорядкованої церкві. Сама ж німецька школа через Ф. Меланхтона отримала потужний поштовх до трансформування всіх сфер суспільного життя.

Однак і католицька церква пильно стежила за розвитком цієї педагогічної течії, і тут великими майстрами виховання зарекомендували себе ієзуїти, які перебрали під свою опіку католицькі школи. Педагогами XVI до XVII століть під орудою Товариства Ісуса було апробовано багато прийомів задля удосконалення педагогічної техніки у нормальних школах. Тут Колубовський особливо виділяє плідні здобутки у галузі шкільництва Валентина Тротцендорфа (Trotzendorf) (1490–1556) – німецького педагога-гуманіста, учня і послідовника Мартіна Лютера, видатного засновника лютеранства, діяча Реформації в Німеччині, автора перекладу Біблії німецькою мовою, і вже названого Меланхтона, ректора латинської школи у Гольдберзі, яка стала першою в Сілезії гімназією Нового часу. Саме в ній «думка про школу, як державу у зменшеному вигляді, була вперше здійснена, і при тому до найдрібніших подробиць» [10, с. 67], – підкреслює наш вітчизняний історик філософії і педагогіки Яків Колубовський.

Однак у житті західноєвропейського суспільства XVII ст., його історико-культурному ландшафті відбулися кардинальні зміни. Яків Колубовський убачає ці видозміни у парадигмальних зрушеннях, пов'язаних із потребою теоретичного вмотивування і практичного втілення шляхів утвердження людини «у центрі» природи, яка здатна пізнати суще і створювати необхідний для себе світ, де розум людини має стати ефективним і самодостатнім засобом пізнання, накопичення знань та їх практичного застосування. Водночас наукове пізнання як головний засіб духовно-морального і соціального оновлення людства, утвердження гідності і могутності людини, вважає український мислитель, наштотується на серйозні перепони: «Давно уже дух человеческий, – пише він, – тяготился теми основами, которые наложив на него средневековая католическая церковь, давно уже чувствовала потребность в новых путях для человеческой пытливости. Недовольство и неудовлетворенность мертвящей схоластикой слышались с разных сторон, но не доставало сильного и свободного ума, который сознал бы эти стремления, не весьма еще ясные, который нашел бы достаточно ярких образов для их выражения. Такой ум наконец явился в лице Бэкона, и научная мысль вступила на новый, еще не виданный путь – путь исследования природы и человека» [10, с. 67]. Звичайно ж, відомий афоризм Ф. Бекона «Знання – сила!» далеко не вичерпує його уявлення про практичну цінність пізнання. У системі сучасних цьому основоположників буржуазної філософії наук педагогічний контекст його нових ідей яскраво відобразився у питаннях логіки і риторики, тобто став необхідним елементом насамперед гуманітарної освіти, особливо філософської і юридичної. А саме в цих сферах знання родоначальник Модерну отримав завершену професійну підготовку, закріплену багатим досвідом: на думку Бекона, користуватися діалектикою варто в науках, «заснованих на припущеннях і поглядах», а логіка і риторика потрібні для того, аби вони «питали диспути, украшали речи и прилагались для надобностей преподавания и гражданской жизни» [2, с. 114].

Прямим спадкоємцем цієї нової течії, переконаний наш співвітчизник, є Ян Амос Коменський (1592–1670) – чеський педагог-гуманіст і філософ, один із керівників «Моравських братів», непримиренний борець проти схоластичної системи навчання.

«Стремясь ввести в школу «зерна фактов», а не довольствуясь шелухой слов», – пише Я. Колубовський, – великий чешский учитель сделал достоянием школы новые научные методы» [10, с. 68]. І якщо серед діячів освіти і виховання вже й висловлювалася думка про необхідність педагогіки як науки, то заслуга всебічного втілення цієї ідеї належить Коменському, вважав глухівчанин. Створюючи і плекаючи таке «мистецтво всіх навчати усьому», вирощуючи його на підґрунті науки, Я. А. Коменський у ролі такої твердої основи для підготовки педагога розглядає «Велику дидактику», у якій зосереджено велику кількість подробиць, пов'язаних із психолого-педагогічними засадами, на яких вибудовується цілісна педагогічна система чеського гуманіста, технікою викладання, порадах для вчителів тощо.

Коменський застерігає від недооцінки тих труднощів, якими буде наповнена ця місіонерська робота: «Не нужны стоны и вопли, которыми была полна средневековая школа. Напротив, как солнце всегда даёт миру свет и тепло, часто – ненастье, изредка – грозу, так и учитель всегда должен подавать пример классу, часто пользоваться словами поучения, одобрения, подчас порицания и только в редких случаях прибегать к сильным средствам» [10, с. 68].

Оцінюючи такий піднесений і навіть дещо художній погляд на покликання вчителя, Колубовський узагальнює педагогічну систему Коменського як «людини мрії» (як той сам себе називав) цікавим висновком: чеський мислитель говорить про необхідність школи як дидактичної колегії, а це вже ні що інше, як учене співтовариство, прототип сучасних академій.

Звичайно ж, Я. М. Колубовський не міг не знати (але так само не міг навіть згадувати) роль у розвитку ортодоксальної схоластики філософсько-теологічної доктрини Томи Аквінського, в якій віра (одкровення) і розум (знання) чітко розмежовуються і належать до різних порядків буття, принципи розуму (формально-логічні закони) і принципи теології (релігійні догмати) не залежать одні від одних (оскільки наука і віра, на переконання Аквіната, втілюють різні типи прийняття істини). А відтак «Ця наука (теологія) може взяти дещо від філософських дисциплін, але не тому, що відчуває в цьому необхідність, а лише заради більшої дохідливості положень, які нею викладаються» [Цит. за: 11, с. 484].

Продовжуючи виклад оригінальних оцінок становлення та розвитку педагогіки, історико-педагогічного процесу, Я. М. Колубовський зазначає: поступово центр цієї сфери культури зміщується до Німеччини, тісно зрощується з німецькою філософією. В університетах Німеччини, точніше Прусії, підкреслює Я. Колубовський, починаючи з Канта (цьому відомому засновникові «критичного», або «трансцендентального», ідеалізму належить заслуга в розробленні проблем практичної філософії і акцентуванні на можливостях та ролі педагогіки як практики певної філософії у здійсненні її людинотворчої місії), педагогіка як наука привертає увагу німецьких мислителів – послідовників І. Канта (а також Я. А. Коменського та Й.-Г. Песталоцці) – Йоганна-Фрідріха Гербарта (1776–1841) та Фрідріха Едуарда Бенеке (1788–1854), високо поцінуючи їх концепції як основу педагогічної науки і практики, синтез ідей, поглядів видатних представників німецької класичної філософії, літератури та безпосередньо педагогіки.

Теплими словами нагороджує Колубовський і Фрідріха Ернеста Даніеля Шляйєрмахера (1768–1834) – протестантського теолога і філософа, «симпатичного прихильника Спінози і Платона», читання і проповіді якого з педагогіки «все більше і більше починають знаходити собі більш справедливую оцінку» [10, с. 69]. На наш погляд, трохи дивним є те, що згадка у статті «Підготовка педагога» Ф. Шляйєрмахера як одного із мислителів, що опікувалися проблемами педагогіки, чомусь обмежилася вказівкою щодо «необхідності справедливої оцінки...».

Особлива увага, висловлена Я. Колубовським стосовно Й.-Г. Гербарта, була цілком виправданою: свого часу, уже в 40-х роках ХХ ст., один із натхнення відродження дидактичних і виховних принципів «школи навчання Й.-Ф. Гербарта» Г. Ноль підкреслював: «Й.-Ф. Герbart був від самого початку натурою педагогічною, виховна сила духу якої була рушієм його продуктивності, а педагогічна перспектива визначала його погляди на всі питання суспільного життя» [20, с. 93].

І саме Герbart серед плеяди німецьких мислителів, на думку Колубовського, є творцем

того типу закладів для підготовки педагогів, який найтісніше пов'язаний із університетами, а саме з університетськими семінаріями з педагогіки.

Цей учений – автор педагогічної концепції, енциклопедист, – ерудит, психолог, філософ, культурний та громадський діяч (що накладало відбиток на стилістику викладу його творів – зорієнтованість на «свого» співрозмовника, обізнаного з фундаментальними питаннями філософії, педагогіки, психології, історії, гуманітаристики загалом, а також природо- і людинознавства) довів, що основою педагогіки є практична філософія (зокрема, в аспектах етичних і психологічних контекстів), що засобами виховання є управління та виховуюче навчання, що логіка здійснення педагогічного процесу має спиратися на такі підвалини, як ясність, асоціацію, систему, метод [16, с. 77].

Університетські семінарії, біля витоків створення яких стояв Герbart як ініціатор, натхненник і творець їхнього виникнення виступали в ролі своєрідного полігону для апробації ідей педагогіки як науки і одночасно, через вправи і вишкіл семінаристів у викладанні (переважно – на базі зразкових шкіл), здійснюючи свою місію та призначення, «готувати освічених педагогів» [10, с. 70].

Як пізніше зазначали дослідники педагогічної творчості Гербарта і герbartіанців (С. Ананьїн, М. Даденков, М. Демков, Н. Запольський, П. Каптерев, О. Музиченко та інші науковці), педагогіка герbartіанців набула чіткого, ретельного і всебічного опрацювання і стала популярною не лише серед німецьких учителів, але й, зокрема, на теренах Російської імперії. При цьому перевагами філософсько-освітньої парадигми Гербарта і його послідовників було те, що педагогіка (разом із етикою і психологією) як практика певного типу філософії в її світоглядних побудовах посідала першорядне місце дозволяла вибудувати зв'язок між ними і раціонально систематизувати і організувати процес шкільного навчання.

Не можна не погодитися з оцінкою Я. Колубовського стосовно ще одного «прославленого імені», завдяки якому педагогіка завойовує право входити до складу університетського викладання – Ф.Е. Бенеке (1798–1854). Філософська позиція цього мислителя ґрунтується на тому, що дати філософії істинну основу можна лише на основі об'єктивного, безстороннього аналізу фактів нашої самосвідомості. «Ось чому емпірична психологія, заснована на пануванні в природничих науках з часів Бекона Веруламського методі (емпіризмі – М. З.), розроблялися ним як головна і основна філософська наука [17, с. 433]», – підкреслюється в статті «Бенеке, Фрідріх Едуард», уміщеній у «Енциклопедичному словнику Брокгауза – Ефрона». Головною ж заслугою Бенеке в галузі педагогіки стало вчення про відношення між рядами уявлень і вибудована на філософії Гербарта його критика абстрактних душевних здатностей. І саме тому він був рішучим противником метафізики і вивершеної на її принципах і підходах спекулятивної філософії. Доречно нагадати, що схвальні оцінки, яких удостоївся Бенеке, були цілком виправданими: у 1820 р. цей німецький мислитель тримав іспит в Берлінському університеті на право читання лекцій з філософії і, поряд із Гегелем, мав не менш численну слухацьку аудиторію.

Переконаними захисниками університетських семінарій, покликаних рухати вперед педагогіку як науку з опертям, насамперед, на загальнонаукову підготовку педагога, були учні та прихильники Й.-Ф. Гербарта – К.-Ф. Стой, Х.М.Бжоска, Т. Ціллер, В. Райн та багато інших теоретиків педагогіки [1], погляди яких спиралися не лише на багаторічний досвід наукової і практичної діяльності, а й на результати ґрунтовного аналізу навчально-виховного процесу в німецьких школах [5].

Слід мати на увазі, що наприкінці XIX століття в університетах Австро-Угорщини – у Відні, Празі, Кракові, Граці, Зальцбургу, Інсбруку, Львові, Чернівцях – було узаконено філософськи зорієнтовану теоретичну педагогіку, яка функціонувала саме на засадах дотримання принципів школи Й.-Ф. Гербарта і його послідовників. Багато із них на той час очолювали новостворені кафедри педагогіки й визначали освітню модель, зміст і спрямованість університетської освіти, її філософсько-методологічні принципи. Видатний історик філософії В. Татаркевич переконаний: «Блискучий розвиток історії філософії, яким пишається XIX століття, був пов'язаний з мінімалістичною точкою зору та зі стремлінням до спеціалізації, до

конкретної, емпіричної праці... Справдилися слова Канта про «вчених. філософія яких буде історією філософії» [15, с. 298].

Послідовники Й.-Ф. Гербарта збагачували і модернізували різні напрями педагогічного гербартианства, значною мірою впливаючи на німецьку та європейську шкільні системи, зокрема, ініціюючи зміни у навчальних планах, методах, засобах і змісті професійної підготовки майбутніх вчителів у педагогічних семінаріях [Див. напр.: Бжоска]. На їх переконання, учитель повинен бути ентузіастом педагогічної справи, володіти не лише глибокими знаннями, але й (і насамперед) любов'ю до учня, авторитетом і тактом, фасилітаторськими здібностями.

Запропоновані Й.-Ф. Гербартом концептуальні засади моралі і морального виховання, органічно пов'язані із теоретичними філософсько-методологічними підходами до розуміння процесів мислення і діяльності, були втілені в програми дидактичної підготовки вчителів. Запропоновані та організовані гербартианцями [1] (К.-Ф. Стой, Т. Ціллер, Ф.-В. Дьорнфельд, В. Райн, Г. Бжоска та ін.) педагогічні семінарії як заклади із підготовки молодих учителів-практикантів до майбутньої навчально-виховної роботи основний акцент у підготовці такого учителя вбачали у вихованні особистих якостей як на засадах професійності (глибокі знання, ентузіазм, авторитет і такт, любов до учня тощо), так і у формуванні готовності до правильної оцінки і прогнозування поведінки в критичних педагогічних ситуаціях, формуванні інтересу до навчання, володінні емпатійними здатностями, самобутньою науковою, академічною, релігійною підготовкою. І звичайно, не останню роль у підготовці професійного вчителя мали відіграти принципи освітньо-політичної прийнятності, національності, релігійності, науковості освітнього процесу в семінаріях, які задовольняли б вимоги до системи освіти, контрольованої суспільством і державою.

Без сумніву, університет має засоби для того, аби дати педагогові загальнонаукову підготовку – безвідносно до її спеціального профільного пристосування, вважав Я. Колубовський: «наука одна, незважаючи на різноманітність її частин, і її світло може однаково зігрівати як педагогів, так і загалом освічених людей», – зауважує він. «Але до складу науки, на жаль, не завжди і не скрізь впроваджується педагогіка, на яку здебільшого дивляться до сих пір як на мистецтво або, в кращому випадку, як на прикладну науку...» [10, с. 70]. Наш співвітчизник солідаризується із думкою, висловленою у свій час Д. Дідро: «Авторитет науки має слугувати задля нашої підтримки, а не заради керівництва; на противагу цьому він посягає на права розуму, а розум – це факел, запалений природою, аби нас освітлювати, в той час як авторитет – не більше ніж саморобний посох, придатний, аби на нього спертися, коли ми знесилимося у своєму рухові до вказаного нашим розумом шляху» [Цит. за: 13, с. 54].

Якщо ж теоретичну підготовку в галузі педагогіки поєднати з практичною, то теорія завжди буде підживлюватися фактами й сама, у свою чергу, слугуватиме кращому їх аналізу [10, с. 70]. Учений, філософ і педагог Я.М. Колубовський переконаний, що така рівновага між теоретичними і практичними елементами може бути досягнутою лише в університетській педагогічній семінарії – закладі, призначеному не для народних учителів, а для учителів середньої школи.

Ще один різновид закладів для підготовки педагогів – гімназійні семінарії. Колубовський зауважує, що заклади такого типу останнім часом починають кількісно переважати університетські установи із підготовки педагогів в Російській імперії: кафедри педагогіки, які існували в університетах до 1863 р., були розформовані і скасовані. Він констатує, що завдяки цьому «обміліло і висохло джерело, з якого б мали підживлюватися семінарії та інститути» [10, с. 71]. Ось чому (зацитуємо мовою оригіналу – М. З.) «русская школа в этом отношении, как и во многих других [виділено мною – М.З.], не может похвалиться красными днями» [10, с. 71]. Як бачимо, філософ і педагог Я. Колубовський, попри цензурне свавілля і загрозу політичних переслідувань (нагадаємо, що йдеться про оцінку подій пріснопам'ятного 1863 р.), свої оцінки стану підготовки педагогічних кадрів в Російській імперії висловив. До речі, редакційна колегія «Русской школы» допустила до друку статтю нашого земляка із позначкою «*», із супровідним текстом: «Считая вопрос о

педагогической подготовке преподавателей вопросом открытым и желая дать ему по возможности более разностороннее освещение, мы охотно даём место в нашем журнале статье **почтенного автора** (виділено мною – М. З.), хотя с некоторыми высказанными мыслями мы не согласны», – тут редактор уміло «обійшов» цензурні бар'єри...

Педагогічні інститути, які існували до 1860 р. при університетах унаслідок їх реорганізації були перетворені в педагогічні курси при тих самих університетах, із досить широкою програмою (на зразок запроваджених значно пізніше потреб «педагогічного всеобучу» і «соціального виховання»), проіснували лише три роки. Система підготовки педагогів в Російській імперії, започаткована ще Катериною II (цю функцію покликані були виконувати головні народні училища і малі народні училища) і Олександром I (згідно із його указом у 1804 р. було відкрито Педагогічний інститут, переіменований у Головний педагогічний інститут, який проіснував понад півстоліття – до 1859 р.). Я. Колубовський констатує, що лише за царювання Олександра II турбота про підготовку учительських кадрів призвела до відкриття учительських семінарій, а згодом учительських і історико-філологічних інститутів із кафедрами педагогіки. Однак, як ми вже зазначали, кафедри педагогіки при університетах до 1863 р., були ліквідовані із причин суто політичного характеру... До речі, у статті «Підготовка педагога» Я. Колубовський старанно обходить питання впливу подій 1863–1864 рр. (Польське повстання) і реакцію царського уряду (який мав серйозні проблеми із польським національним рухом) щодо титульних націй – української зокрема. Валуєвський циркуляр так потрактував українську мову: це – «южно-русское наречие», та ж російська мова, що правда «зіпсована впливом на неї Польщі»; українська ж літературна мова – це «польська інтрига, що мала бути ліквідована»...

Висновки. Твори Я. М. Колубовського – помітне явище серед наукових публікацій філософського, педагогічного, психологічного характеру і, попри лаконічність і фрагментарність матеріалів (а це було зумовлено тематичною специфікою тих видань, які здебільшого були покликані популяризувати питання, віднесені до їх предметних полів), все ж дають підставу оцінити їх як вагомий результат у розробленні проблем історико-педагогічного змісту.

Перспективи подальших досліджень. Подальші дослідження, які б дозволяли зрозуміти, зокрема, застосування вітчизняним ученим методологічних прийомів і принципів формування та розвитку знань людини, їх упровадження безпосередньо в практику навчально-виховного процесу (ідеться про рефлексологію і педологію, питання яких активно розроблялися і втілювалися у практику Я. Колубовським у період 20–30-х рр. XX ст.) – предмет наших майбутніх статей та розвідок.

Список використаної літератури

1. Бжоска Г. [H. G. Brzoska] Необходимость педагогических семинарий при университетах и целесообразное их устройство. *Каталог русских книг Библиотеки Императорского С.-Петербургского университета* / перев. А. Реде. Ревель, 1888.
2. Бэкон Ф. Новый Органон. Москва: Наука, 1935.
3. Вернер Йегер. Пайдейя. Воспитание античного грека. Т.2: Эпоха великих воспитателей и воспитательных систем / пер. с немецкого М. Н. Ботвинника. Москва, 1997.
4. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин. Ф. Р – 6121, оп. 2, спр. 3271, арк. 4 – 4 зв.
5. Гоштанар І. Педагогічна система Й. Ф. Гербарта в контексті аналізу світового освітнього простору: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоград, 2011. 20 с.
6. Заремський М. Й. Історіософія Я. М. Колубовського та її вплив на дослідження філософського процесу в Росії. *Матеріали 4-ї Сум. обл. наук. істор.-краєзн. конф.* 2001. Ч. 1.
7. Заремський М. Й. Досвід роботи психологічної лабораторії В. Вундта в рецепції Я. Колубовського. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2017. № 5. С. 92–103.
8. Заремський М. Й. Яків Колубовський як керівник опікунства у справах сліпих. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. № 4 (30). С. 16–21.
9. Історія філософії у її зв'язку з освітою: підручник /з а ред. Г. І. Волинки. Київ: Каравела, 2006. 480 с.
10. Колубовський Я. Подготовка педагога. *Русская школа*. 1899. № 4, апрель.
11. Мир философии. Книга для чтения. Ч. I. Москва: Изд. полит. литературы, 1991.
12. Нерсисянц В. С. Сократ. Москва: Наука, 1977. 151 с.
13. Старостин Б. А. Концепция науки в предреволюционной Франции (по материалам «Энциклопедии» 1751–1780 гг.) *Философские науки*. 1989. № 7.

14. Татаркевич В. Історія філософії: Т. 1. Антична і середньовічна філософія / пер. з пол. А Шкраб'юка. Львів: Свічадо, 1997. 456 с.
15. Татаркевич В. Історія філософії: Т. 2: Філософія Нового Часу до 1830 року / пер. з пол. Я. Саноцький, О. Гірний. Львів: Свічадо, 1999. 352 с.
16. Федчишин Н. Гербартіанська педагогіка в німецькомовних країнах: теорія і практика: монографія / наук. ред. А. Вихрущ. Тернопіль, 2015. Ч. 1. 626 с.
17. Энциклопедический словарь. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. В 86 т. (82 т. и 4 доп.). Т. XIV(28). Санкт-Петербург, 1890–1907.
18. Die Philosophie in Russland. Studie von Jakob Kolubowsky. St. Petersburg., 1893. 302 s.
19. Kolubowski I. Die Philosophie in Russland / I. Kolubowski. Lpz., 1905. – 319 s.
20. Nohl, H. Handbuch der Pädagogik. Die Theorie der Schule und der Schulaufbau, L. Pallat. – Bd.4. – Landensalza: Verlag von Julius Beltz, 1928. 516 s.

HISTORICAL AND PEDAGOGICAL ANALYSIS OF TEACHER TRAINING ISSUES IN YAKIV KOLUBOVSKY'S INTENTIONS

Zaremskyi Mechyslav

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at the Department of History,
Jurisprudence and Teaching Methods
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

Introduction. *The article presents an analysis of the famous historian of philosophy, pedagogue, psychologist, bibliographer Yakiv Kolubovsky's views on the problems of teacher training in the context of domestic and Western European pedagogical thought.*

The coordinated efforts of fundamental pedagogical ideas such as education and training at different stages of human history, their coherence and harmonization in the context of philosophical and pedagogical approaches to their understanding and possibilities of implementation, embodied in the concepts of prominent representatives of these periods was revealed as the core of philosophical and pedagogical reflections of Hlukhiv and in 1923-1924 – Rector of Hlukhiv Institute of Public Education (now – Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University).

It has been established that Yakiv Kolubovsky's main methodological basis lies in his assertion of the borrowed nature of Russian philosophy, pedagogy and psychology as well as ways of thinking which depend on philosophy.

Hlukhiv resident Ya. Kolubovskiy's contribution to the popularization of pedagogical ideas is writing articles thematically related to education for the Brockhaus-Efron's Encyclopaedic Dictionary, but also in the fundamental characterization of outstanding thinkers' from different historical eras pedagogical views.

Purpose. *The aim of the article derives from its topicality and considers the systematic analysis of Ya. Kolubovskiy's creative heritage; in understanding our outstanding compatriot's view on the world and domestic educational process, needs and possibilities of pedagogy as a practice of a certain philosophy at different stages of human spiritual culture development, his perceptions of teacher training issues in the context of philosophical and educational concepts of prominent thinkers. All mentioned enable an opportunity to present his personality and to trace his creative path more fully.*

Methods. *The article is based on the use of historical analysis of scientific literature and Ya.M. Kolubovskiy's writings which provides means for studying the philosophical and pedagogical concepts of prominent educators more systematically. It also enabled clearly presentation of Yakiv Kolubovskiy personality as the famous scientist and public figure and identifies his creative path*

Results. *The detailed analysis of Ya.M. Kolubovskiy's article «Teacher Training» in magazine «Russian School», his papers and epistolary heritage provided an opportunity to generalize Ukrainian thinker's contribution to the development of teacher training as an important aspect of pedagogical science and the dynamics of substantive and value-based changes of this important component of education based on analysis of scientific research and conceptual works of philosophers and educators at different historical stages.*

Originality. *The scientific novelty of the study of teacher training in Yakiv Kolubovskiy's intentions lies in the fact that the author eliminates «white spots» in the coverage of important pedagogical issues (especially in the context of educational modernization in Ukraine, which should*

be based on positive achievements of educational thought). This exploration was based on a deep study of philosophical sources, epistolary and memoirs, as well as on the contextual analysis of numerous works of scholars in historical and pedagogical science. In fact these issues turned out to be a scientific virgin territory.

Conclusion. Kolubovskiy's works are remarkable phenomenon among scientific publications of philosophical, pedagogical and psychological character, and despite their brevity and fragmentariness (this was due to the thematic specificity of those publications, which were mainly intended to promote the issues referred to their subject fields), still give grounds to evaluate them as a significant result in the development of historical and pedagogical problems.

Key words: teacher training, history of pedagogy, education, training, teachers' seminars, departments of pedagogy, Yakiv Kolubovskiy.

References

1. Bzhoska G. (1888). Neobhodimost pedagogicheskikh seminarij pri universitetah i celesoobraznoe ih ustrojstvo. [The need for and appropriate establishment of teacher seminars at universities]. *Katalog russkikh knig Biblioteki Imperatorskogo S.-Peterburgskogo univesriteta*—Catalogue of Russian books in Saint-Petersburg Imperial University. [in Russian].
2. Bekon F. (1935). *Novyj Organon*. [New Organon / Novum Organum] Moscow: Nauka. [in Russian].
3. Verner J. (1997). *Pajdejya. Vospitanie antichnogo greka. Epoha velikih vospitatelej i vospitatelnyh sistem*. [Paideia. The Upbringing of the Ancient Greek. The epoch of great educators and educational systems.]. (V.2). (M.N. Botvinnik transl. from Ger.). M. Greko-latinskij kabinet, Fragment: Sokrat. [in Russian]
4. Viddil zabezpechennia zbezhenosti dokumentiv Derzhavnogo arkhivu Chernihivskoi oblasti v m. Nizhyn F. R – 6121, op. 2, spr. 3271, ark. 4 – 4 zv. [Department for ensuring the safety of documents of the State Archives of Chernihiv region in Nizhyn].
5. Hoshtanar I. (2011). *Pedahohichna systema Y.F. Herbarta v konteksti analizu svitovoho osvithnoho prostoru* [Y.F. Herbart's pedagogical system in the context of the world educational space analysis] (*Candidate's thesis*). Kirovograd. [in Ukrainian].
6. Zaremskyi M.I. (2001). *Istoriiosofiia Ya. M. Kolubovskoho ta yii vplyv na doslidzhennia filosofskoho protsesu v Rosii* [Ya.M. Kolubovskiy's historiosophy and its influence on the study of the philosophical process in Russia]. Abstract of papers. 4-th Sumy regional scientific and historical conference. Part 1. [in Ukrainian].
7. Zaremskyi M.I. (2017). *Dosvid roboty psykhologichnoi laboratorii V.Vundta v retsepsiia Ya. Kolubovskoho*. [Experience of V. Wundt psychological laboratory in Y. Kolubovskiy's receptions] *Istorychni studii suspilnoho prohresu – Historical studies of social progress*, (5), 92-103. [in Ukrainian].
8. Zaremskyi M.I. (2020). *Yakiv Kolubovskiy yak kerivnyk opikunstva u spravakh slipykh*. [Yakiv Kolubovskiy as head of patronage in the affairs of the blind]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Humanities studies current*, 4 (30), 16-21. [in Ukrainian].
9. Volynka H.I. (ed.). (2006). *Istoriia filosofii u yii zviazku z osvitoiu* [History of philosophy in its connection with education]. Kyiv: Karavela. [in Ukrainian]
10. Kolubovskij Ya. (1899). *Podgotovka pedagoga* [Teacher's training]. *Russkaja shkola – Russian school*, (4), April. [in Russian].
11. *Mir filosofii* [World of Philosophy]. (1991). *Kniga dlya chteniya*. (V.1). Moscow: Izd. polit. literatury. [in Russian].
12. Nersesyan V.S. (1977). *Sokrat* [Socrates]. Moscow: Nauka. [in Russian].
13. Starostin B.A. (1989). *Koncepciia nauki v predrevlolyucionnoj Francii (po materialam «Enciklopedii» 1751-1780 gg.)* [The concept of science in pre-revolutionary France (based on «Encyclopedia» 1751-1780 materials)]. *Filosofskie nauki – Philosophical sciences*, (7). [in Russian].
14. Tatarkevych V. (1997). *Istoriia filosofii. Antychna i serednovichna filosofia* [History of philosophy. Ancient and medieval philosophy]. (V.1). (A. Shkrabiuka transl. from Pol.). Lviv: Svichado. [in Ukrainian].
15. Tatarkevych V. (1999). *Istoriia filosofii. Filosofii Novoho Chasu do 1830 roku* [History of philosophy. Philosophy of the New Age until 1830]. (V.1). (Ya. Sanatskyi, O. Hirnyi transl. from Pol.). Lviv: Svichado. [in Ukrainian].
16. Fedchyshyn N. (2015). *Herbartianska pedahohika v nimetskomovnykh krainakh: teoriia i praktyka* [Herbartian pedagogy in German-speaking countries: theory and practice]. Vykhrushch A. (ed.). Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. Ch. 1. [in Ukrainian].
17. Brokgauz, F. A. Efron, I.A. *Enciklopedichnij slovar* [Encyclopedic Dictionary]. (Vol. 82 & 4). V. XIVA (28). Sankt-Peterburg: SPb. 1890-1907. [in Russian].
18. Die Philosophie in Russland. (1893). *Studie von Jakob Kolubowsky*. St. Petersburg. [in German].
19. Kolubowski I. (1905). *Die Philosophie in Russland*. Lpz. [in German].
20. Nohl H. (1928). *Handbuch der Pädagogik. Die Theorie der Schule und der Schulaufbau*, L. Pallat. – Bd.4. – Landensalza: Verlag von Julius Beltz. [in German].

Отримано редакцією 27.08.2021 р.